

Відзив
офіційного опонента на дисертацію
Голікова Олександра Сергійовича
«Фабрикація порядку. Знання в конституюванні соціального»,
подану до захисту у спеціалізовану вчену раду Д 64.051.15
Харківського національного університету імені В. Н. Карабіна на
здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук зі
спеціальності 22.00.01 – теорія та історія соціології

Актуальність дисертаційної теми. Докторська дисертація О. С. Голікова є на сьогодні безумовно актуальним науковим дослідженням, яке присвячене соціологічній концептуалізації порядку соціального як фабрикованого знаннєвого феномену. Добре відомо, що проблематика соціального, соціальності є майже традиційною в соціологічній літературі. Проте в умовах сучасної глобалізації, виникнення і розповсюдження Інтернету, поширення плюральних і гетерогенних форм людської взаємодії ця проблематика незвично загострюється, саме соціальне стає принципово новим, навіть незнайомим (для соціологів) феноменом. Зрозуміло, все це відбивається так чи так у відповідних наукових аналітиках, інтерпретаційних схемах, знаннєвих конструкціях. Ця обставина вимагає активного наукового осмислення сучасних виявів соціального, його змісту, специфіки та динаміки.

Звідси вважаю, що задум дисертанта – дати обґрунтовані відповіді на фундаментальні питання про сьогоднішній стан соціального, механізми його формування і відтворення, модуси знаннєвого конституювання, а також різноманітні гальмуючі і перспективні чинники і тренди, що мають місце в даному випадку – заслуговує цілковитої підтримки.

Метою даного дисертаційного дослідження є концептуалізація знаннєвих засад, вимірів та структур соціального як упорядкованості режимно здійснюваних дій. Реалізація зазначеної мети передбачає 13-ть дослідницьких завдань, серед яких виділяються: проаналізувати знаннєву конституцію феноменів опосередкованості та безпосередності, їхні практичні епіфеномени та імплікації, дослідити диференціацію режимів, режимностей, порядків і упорядкувань у просторі соціального; дослідити зв'язок і взаємовідношення знання та влади з точки зору порядку конституювання соціального і режимів його реалізації; здійснити упорядкування знання про соціальне за різними осями та змодельовати багатомірний простір існування знання та його

модусів; дослідити практичні аспекти знання, а саме як знання практикується в повсякденному житті, яка роль практикованого знання в конституції повсякденності.

Ступінь обґрунтованості наукових положень і висновків дисертаційного дослідження. В цілому текст даної дисертаційної роботи свідчить про те, що її автор добре розуміється на теорії, методології та методах вивчення наукової проблеми, яку досліджує. Наукові положення, що висунуті в дисертації, базуються на глибокому критичному аналізі як традиційних концепцій, так і новітніх наукових підходів до соціального як знаннєвого феномену. Вважаю, що проведене компетентне дослідження цього феномена є оригінальною роботою у вітчизняній соціологічній науці. Завдяки використанню і критичному переосмисленню значного кола наукових джерел, а також аналізу даних емпіричних соціологічних досліджень О. С. Голиков отримав відносно нові наукового обґрунтуванні результати, які суттєво розширюють соціологічні уявлення про соціальне як знаннєвий феномен. У сучасних умовах соціальне виступає як специфічний структурний елемент людських дій, що конструюється насамперед знаннєво і за допомогою знань.

Дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, що містять підрозділи, пункти та підпункти, висновків та списку використаних джерел (1021 найменувань, з них 119 – іноземними мовами). Текст оформлено відповідно до встановлених вимог, що дозволяє чітко фіксувати новизну й оригінальність підходу автора до соціологічного вивчення соціального та його сучасних виявів. На мій погляд, дисертація структурно вдало побудована, викладання її змісту здійснюється логічно, грамотно, професійно.

У розділі 1 “Людина, суспільство, порядки: до не тільки соціології знання” окреслено головні напрями соціологічного теоретизування, за якими розкривається проблематика знаннєвої конституції соціального; з’ясовується логіка постановки питання щодо існування й сутності знання, соціального, порядків і режимів соціального; виявляються можливості та обмеження розгляду соціального з позицій соціального Другого та соціального Третього; визначаються особливості аналізу соціального як різноманіття порядків і режимів їхньої реалізації.

На підставі аналізу напрацювань класиків соціальної антропології дисертант випрацьовує знаннєві можливості в дослідженні смислу; тут на базі дослідження реципрокності та досліджень соціального Іншого здійснюється також розширення

категорії соціального (за рахунок задіювання діалектики визнання) та випрацювання категорії метасуб'єктності як здатності онтологізувати себе як суб'єкта; крім цього, дисертант досліджує ще процеси упорядкування соціального (його режими та порядки), способи й інструменти фабрикації невинності сумісної дії людей та множинності порядків соціального.

У розділі 2 *“Комунікація, знання, свідомість”* дисертант аналізує шерг категорій, які раніше з різних причин були виведені за межі соціології знання (комунікація, знак, судження, свідомість, самосвідомість, форма суспільної свідомості, влада). При цьому доводиться, що соціальне є невід'ємним від комунікації. Водночас схематично-абстрактний розгляд комунікації демонструє її обмеженість. Реальний комунікативний акт має справу (конститується) також з речами, діями, мімікою, вчинками, знаками тощо. Саме в цьому випадку має прояв знаннева конституція комунікативного акту.

У даному розділі наголошується на необхідності переосмислення традиційного підходу до аналізу основних форм суспільної свідомості. Дисертант вважає, що цьому сприятиме введення нової категорії – форми суспільного знання. На його думку, саме ця категорія дозволяє описати способи конструювання індивідуального мислення стійкими когнітивними структурами.

Описуючи магію, міф та священне, автор тлумачить священне не як абстрактний, автономний феномен, а як спосіб осмислення світу та соціального, зокрема. Саме тому магія, міф та священне виявляються рядопокладеними. Спираючись на Б. Маліновського, дисертант аналізує міфологічну свідомість як одну з форм суспільної свідомості та як техніку соціально конструйованого мислення. Разом із тим міфологічна свідомість пов'язується зі слабкістю соціального Другого та соціального Третього, які в контексті міфологічної синкретичності не можуть себе репрезентувати. В умовах міфологічної синкретичності, як підкреслюється в дисертації, виникає феномен соціодіцеї, яка так чи так, але неодмінно спирається на священне або таке, що категоризується як священне.

Науку та ідеологію автор визначає як форми модерної суспільної свідомості, які відрізняються одна від одної та від міфу з урахуванням соціального Другого і соціального Третього, що репрезентуються в цих формах суспільного знання.

Аналізуючи повсякденну форму суспільної свідомості, автор відмічає центрованість цього способу мислення на соціальному Другому. При цьому він відкидає класичне зверхне ставлення до повсякденного мислення як до “низкого”, “грубого”, “неточного” та вказує на те, що повсякденне мислення виступає інструментом економії (як і будь-яка інша форма впорядкування знання), і в цьому сенсі воно репрезентативне для людей.

У даному розділі також представлений аналіз традиційної (ще з часів Ф. Ніцше, Р. Мертона, М. Фуко) проблематики співвідношення знання і влади. Проте, на відміну від класичних поглядів, увагу тут сконцентровано, перш за все, на владному інструментарії конститування соціального як реальності, а також на впливі на владу з боку знання. В цілому автор виводить знання зі статусу службової категорії та описує його не тільки у сенсі “законодавчого розуму” (З. Бауман), але й у сенсі “знаннєвих вузлів фабрикації соціального”. Базуючись на цьому, дисертант розширює типологію ресурсів влади категорією знаннєвих ресурсів влади, до яких, зокрема, належить влада над минулим (влада над часом), а також влада над простором (фізичним або соціальним).

Не менш важливими для автора виявляються і практики опору, що, як стратегії панування, гегемонії, домінування, також здійснюються знаннєвим чином. У дисертації стверджується, що значну роль у даному випадку грає проблематика раціональності та того, що вважається раціональним. Це дає можливість описати суб’єкта як учасника процесу раціоналізації, систематизації, фабрикації суджень, що можуть перебувати під явним або латентним “наглядом” владних інстанцій.

Розділ 3 “Хронотип порядків знання” присвячено аналізу простору та часу дії як розгортання знання, а також узвичаєнню, осмисленню та наповненню дії знанням у практиці.

У даному розділі автор здійснює концептуалізацію простору як знаннєвого феномену, особливо уважно простежуючи логіку конститування кордонів як знання про кінець одного специфічного простору і початок іншого. При цьому дисертант доводить, що оперування простором мало відрізняється від оперування часом у більшості протоколів та операцій, тому він аналогічно досліджує час.

У тексті наводяться результати теоретичного аналізу наявних епістемологічних пропозицій упорядкування знаннєвих конгломератів та агрегатів.

Бінарний спосіб упорядкування автор характеризує як найближчий для шаблонів мислення людей у повсякденному житті. Водночас цей спосіб упорядкування оцінюється як евристично сильний інструмент дослідження порядків і режимів знання. В роботі виділяються такі бінарні осі упорядкування, як вісь одиничності і загальності; вісь насилля і ненасильства; вісь природного і штучного; вісь реального і віртуального (уявного); вісь індивідуального і комунітарного (спільнотного); вісь раціонального і ірраціонального; вісь емоційного та емоційно нейтрального. Особливу увагу автор приділяє вісі інтимного та публічного. Здійснюючи спеціальне дослідження цієї проблематики в сучасних умовах, дисертант фіксує процеси трансформації інтимності, “падіння публічної людини”, комодифікацію публічного та інтимного.

Крім того, дисертант розглядає також питання осей порядків знання. Він доводить, що первинне упорядкування знання здійснюється на базі таких категоризацій-селекцій: “комунікація–некомунікація”, “свій–чужий”. Саме за такими осями початково виробляється знання, яке бере участь у подальшій фабрикації порядку соціального.

В тексті стверджується, що автор аналізує “субстанцію соціального” у вигляді дії та її знаннєву конституцію. Це відповідає “теоремі Штомпки” (“Структура і суб’єкт існують тільки у дії і діяльності, відповідно”), яка, на думку дисертанта, описує суто знаннєві процеси. Не дивлячись на увагу до процесів конструювання, автор, тим не менш, не звертається до суто раціоналістських та механістичних концепцій; він головним чином зосереджується на повсякденності аспектах дії та на її осмисленні.

У розділі 4 “Емпірика та прагматика знання в порядках соціального” дисертантом на різноманітному емпіричному матеріалі (кількісні дослідження: опитування студентів України, мешканців м. Харкова; фокусовані групові інтерв’ю з освітянами, аналіз листів) здійснено перевірку його соціологічної концепції знаннєвої конституції соціального.

Дослідження культурного споживання української молоді як особливого способу фабрикації знання про порядки соціального в сучасному світі свідчить, перш за все, про “кліповість свідомості” молодих респондентів, наростання насиченості (конкурентності) культурного споживання, наростання ролі “галактики Інтернету” за рахунок “галактики Гутенберга” (М. Кастельс), підпорядкування культурного

споживання деяким іншим практикам, наростання відеоспостереження і взагалі візуальною споживання, “полегшення” культурного споживання за його змістом, конвеєризація та індустріалізація культурного споживання.

Здійснений автором аналіз зв’язків просторових знань та явлень громадян Харкова з їхніми правовими практиками та довірою до органів юстиції доводить, що ієрархії впізнаваності, “просторової впізнаваності” та довіри дуже тісно взаємопов’язані між собою і структурно дуже схожі. Це означає, що низький рівень знання громадян про право відповідає їхнім правовим практикам такого ж рівня і навпаки. Водночас у дисертації показується, що довіра громадян породжується в ході таких практик, коли доводиться безпосередньо та зацікавлено контактувати з конкретними сегментами правової системи.

У цьому розділі приділяється також увага операціоналізації протоколу соціального як знанневої структури. Цей протокол дисертант описує як упорядкований і режимний спосіб регулярного відтворення порядків. Він пропонує два способу аналізу протоколів (інтернальний та екстернальний) і перелічує найбільш розповсюджені з них (часу, простору, спільнот, інститутів тощо). Базуючись на результатах фокусованих групових інтерв’ю з учасниками освітнього процесу, автор виділяє ряд тенденцій та проявів протоколів. Найбільш значущими є, на мій погляд, такі: прагнення протоколу до самозбереження та самовідтворення; вироблення протоколів та протокольної дії в апеляції до “здорового глузду”; апеляція партикулярних протоколів до більш універсальних; пов’язаність знанневих протоколів як з діяльністю, так і з матеріальною інфраструктурою соціального; роль протоколів у системах ідентифікацій та контридентифікацій. У подальшому автор висвітлює те, як саме протоколи впливають на повсякденний досвід людей, репрезентуючи певні очікування, цінності, традиції, ідеали, правила, акти перцепції як знанневі формації та акти суджень.

Наприкінці даного розділу аналізуються евристичні можливості та результати авторського дослідження особистих листів та публічних виступів відомих людей як знанневих агрегатів, у яких сконденсовані та скристалізовані вузли соціальних взаємодій, матеріальних та комунікативних інфраструктур соціального. Загальна кількість текстів складає 892 одиниці, що дозволяє визначити певні регулярності та описати відповідні тенденції.

В ході розробки отриманого матеріалу автором були виділені такі знаннєві операції, як: метаоперація встановлення протоколу взаємодії; знаннєвого структурування взаємодії; знаннєвого відтворення нерівності; комунікативної економії; знаннєвого прирощення без виходу за межі вже наявного знання: агрегування (зокрема, агрегування знання з практиками) тощо. Застосування цих та інших знаннєвих операцій дозволило автору обґрунтовано з'ясувати особливості індивідуальної та публічної фабрикації порядків соціального.

Тема даного дисертаційного дослідження має зв'язок із науково-дослідними програмами. Дисертація виконана в межах наукового напрямку досліджень кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Карабіна, зокрема таких тем, як “Сучасні університети як осередки формування майбутньої інтелектуальної еліти” (2000–2001 рр., номер державної реєстрації 0100U003309); “Проблеми формування громадської ідентичності молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства” (2008–2009 рр., номер державної реєстрації 0108U001642); “Духовний світ сучасного студентства: національні джерела та глобальні орієнтації” (2010–2011 рр, номер державної реєстрації 0110U001436); “Традиційні модерні та постмодерні цінності в українському мегаполісі (приклад Харкова)” (2017 р., номер державної реєстрації 0117U003722).

Практичне значення отриманих результатів дисертаційного дослідження. Напрацювання та висновки даної дисертації розширюють можливості соціологічного вивчення сучасних знаннєвих процесів. В умовах, коли ідентичність, цінності, ідеології, схеми сприйняття, інструментарій взаємодії, норми, правила, ідеали, очікування, вибори змінюють свій статус у життєвому світі, коли глобалізація “перепишує” компоненти знаннєвого арсеналу учасників соціального, вкрай важливим стає адекватне розуміння тих чинників, які зумовлюють ступінь і форми означених трансформацій. Тому соціологічне бачення знання людей, в якому відображається світ їхніх дій та життя, має безпосереднє відношення до експертної евалюації процесів, пов'язаних з участю людей у політиці, соціальних взаємодіях, ідентифікаційних пошуках, ціннісних зрушеннях, повсякденних реляціях тощо.

Авторська концепція соціального як знаннєвого феномена розкриває особливості конституювання соціального взагалі та фабрикації соціального знаннєвими інструментами зокрема. Тому напрацювання та висновки дисертації

можуть слугувати теоретико-методологічним базисом не лише вивчення змісту та функцій знання як такого, але й аналізу знанневих процесів як у глобальному контексті, так і в соціокультурно визначених умовах. Цей напрямок соціологічних досліджень може розвиватися не тільки в межах соціології знання, але і в інших галузях соціогуманітаристики, зокрема, соціології повсякденності, соціології культури, соціології цінностей, психології цінностей, соціології науки, соціології ідентичностей, соціології простору, соціології приватного і публічного, соціології інтимності, психології інтимності, соціології права, соціології ідеології, соціології глобалізації тощо. Крім того, авторська концепція може використовуватись як основа емпіричних досліджень різноманітних знанневих процесів та явищ. Здійснений дисертантом аналіз європейського та світового досвіду актуальних розробок і відповідних концепцій у сфері соціології знання розширює і збагачує теоретико-методологічний базис вітчизняної соціології та сприяє розвитку нових підходів до аналізу сучасного українського суспільства.

Напрацювання і висновки дисертаційної роботи залучаються автором у навчальному процесі, використовуються у таких навчальних курсах, як “Соціологія глобалізації”, “Соціологія XXI століття”, “Новітні соціологічні теорії”, “Ненадійність життя у глобальному суспільстві”, “Периферійні соціології”. Концептуальні положення дисертації можуть також знайти подальше застосування при розробці та вдосконаленні навчальних процесів з соціології знання, епістемології, філософії, теорії “суспільства знання” та “економіки знання”, курсів з теорій повсякденності, феноменології, що сприятиме в цілому поглибленню наукового розуміння сучасного суспільства.

Повнота викладу результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях. Основні положення та результати дисертації відображено у 48 наукових публікаціях, з яких: одноосібна монографія (34,45 др. а.) та розділи у 2-х колективних монографіях, 22 статті у наукових фахових виданнях (в тому числі 6 статей у виданнях Польщі, Угорщини та Білорусі), 5 статей в періодичних наукових виданнях, 17 тез доповідей на фахових вітчизняних і міжнародних наукових конференціях (загальний обсяг 23,5 др. а.).

Отримані наукові результати повністю відповідають заявленій спеціальності 22.00.01 – теорія та історія соціології. У тексті автореферату відображені основні

положення, зміст, результати і висновки здійсненого дисертаційного дослідження. На мій погляд, теоретичні напрацювання автора дисертації, результати проведених емпіричних досліджень пройшли належну апробацію у відповідних наукових публікаціях і доповідях на фахових вітчизняних і міжнародних конференціях.

Разом з тим по дисертаційній роботі слід зробити деякі зауваження та вказати побажання щодо подальшого вивчення соціального як знаннєвого феномену :

На мій погляд, запропонована дисертантом концепція соціального як знаннєвого феномена є в цілому цікавою, плідною і конструктивною для розв'язання відповідних наукових питань. Водночас вважаю, що деякі положення дисертації, мають дискусійний характер, потребують уточнення або подальшого вивчення.

1. Загалом дисертаційна робота характеризується ґрунтовним використання широккого понятійно-термінологічного спектра. Тим не менш, по ходу читання дисертаційного тексту створюється враження, що означений спектр трохи перевантажений термінологією, що потребує обов'язкового користування довідковою літературою. При цьому йдеться не тільки про іноземні терміни (напр., семпл, фрейм, матурність, перформанс, трикстер, анабазис тощо), але й слова, що придумані, мабуть, самим автором, напр., “буттєвувати” (с. 106) “буттєвує” (с. 267), “спираючись на теорематику” (с. 288), “дещо позивізує” (с. 306) та ін.

2. Викладаючи свої тези чи думки, дисертант нерідко використовує займенник “Ми” замість займенника “Я” (напр., “у власному дослідженні ми виходили з того ...” (с. 11), “ми висуваємо гіпотезу...2 (с. 244), “ми з'ясували” (с. 244). Порадив би дисертанту в майбутніх текстах використовувати (в подібних випадках) займенник “Я”. Тим паче, що на стор. 82 стверджується, “ми” – це “як спільнота”, а на стор. 83 цитується Е. Левінас, який вважає, що “Ми” знищує інакшість”.

3. На мій погляд, судження дисертанта: “ми відмовляємось від поняття суспільства... через концептуальну й операціональну безплідність даного поняття, особливо в розгляді обраної нами теми” (с. 9) є надмірно категоричним. Сьогодні в теоретичній соціології поняття суспільство продовжує систематично вживатися з урахуванням, перш за все, його

макрорівневих характеристик. У текстах дисертації та автореферату використання поняття суспільство теж помітно.

4. Теза дисертанта про те, що “постульована М. Вебером дія з урахуванням смислів іншого, не є чисто соціальною” (с. 12) потребує додаткового роз’яснення. Теж саме вимагає і пропонування “вийти за межі оптики Іншого” в бік “оптики Третього” (с. 12).

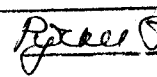
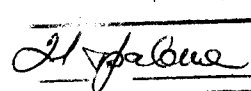
5. Колись класична наука з метою збереження своєї об’єктивності радикально відділяла фактуальне знання, в тому числі й про соціальне, від цінностей, оціночних суджень. Останні трактувались вузько, лише як ірраціональні компоненти людської життєдіяльності, пристрасті, схильності, емоції, збудження, забобони тощо. Сьогодні, в період постнекласичної науки, коли посилюється її аксіологізація, чи не можна вважати, що цінності, оціночні судження стають знаннєвими фактами і легітимно входять в структуру наукового знання, в тому числі й про сучасне соціальне? А яка думка дисертанта з цього приводу?

Перелічені зауваження і запитання не можуть розглядатися як суттєві недоліки даної дисертації, яка в цілому відповідає сучасному рівню соціологічної науки, є завершеною науково-дослідною працею. В ній дійсно отримано вагомі наукові результати, що дає підстави для її високої оцінки.

Наукова обґрунтованість, теоретична і практична значущість отриманих результатів дозволяють зробити висновок, що дисертація **“Фабрикація порядку. Знання в конституюванні соціального”** вирішує заявлені наукові завдання і суттєво розширює наукові уявлення про соціальне як знаннєвий феномен, а також відповідає пп. 9, 11, 12, 13, 14 “Порядку присудження наукових ступенів”, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. №567 (зі змінами). Це дає підстави для того, щоб рекомендувати присудження **Голікову Олександр** **Сергійовичу** наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології.

Офіційний опонент,

головний науковий співробітник
Інституту соціології НАН України,
доктор філософських наук, професор

Підпис
Завіряю
Підділом кадрів
Інституту соціології
НАН України, м.Київ

199

А. О. Ручка